प्रथमः पाठः

प्रजातन्त्रम्

[किसी देश के शासन को चलाने के लिए एक पद्धति या व्यवस्था होती है । बहुत पहले सर्वत्र राजा ही शासक होता था किन्तु वह वंशानुगत होने के कारण यदा-कदा दुर्बल और कभी तानाशाह भी हो जाता था । आज की स्थिति में प्रायः सभी देशों में प्रजातन्त्र शासनपद्धति प्रचलित है जहाँ जनता के प्रतिनिधि राज्य की व्यवस्था करते हैं । भारत में भी यही पद्धति हमारे संविधान के अनुसार स्वीकृत है । जनता के प्रतिनिधि के रूप में केन्द्र में ''संसद'' तथा राज्यों में 'विधानसभा' होती है । इनका निर्वाचन नियत समय पर होता है । प्रजातन्त्र सभी शासनपद्धतियों से श्रेष्ठ माना गया है । अमेरिका के पूर्व राष्ट्रपति अब्राहम लिंकन ने प्रजातन्त्र का लक्षण दिया था कि जो सरकार जनता की, जनता के लिए तथा जनता के द्वारा बनाई जाए वही प्रजातन्त्र है ।]

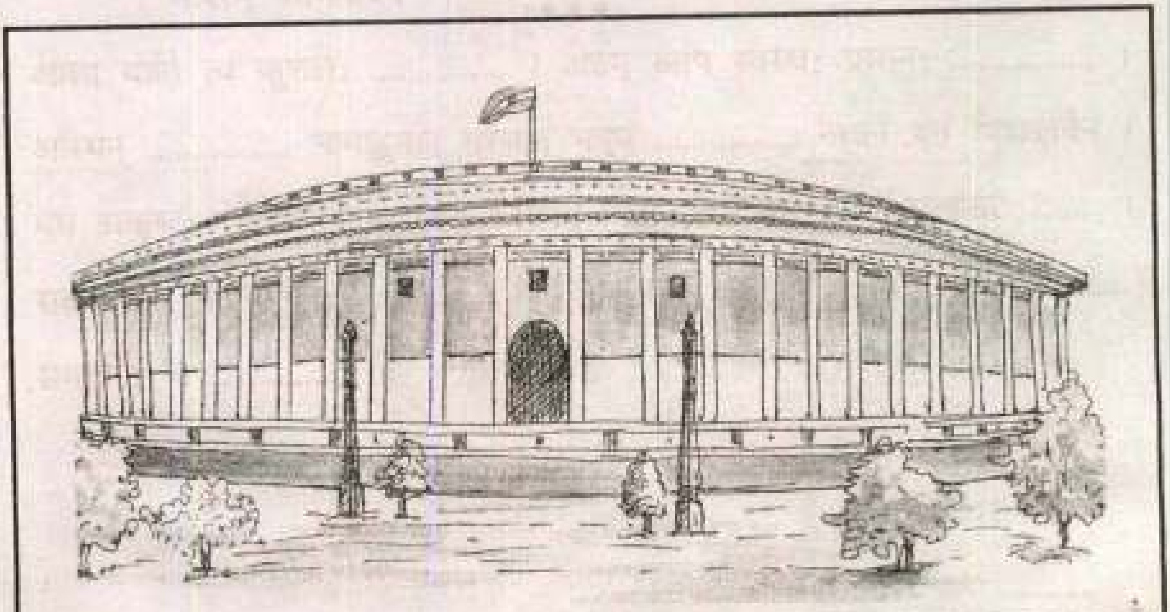

प्रजातन्त्रं लोकतन्त्रं जनतन्त्रं वापि कथ्यते । प्रजाभिः प्रजानां प्रजार्थं च शासनम् एव प्रजातन्त्रम् । आधुनिककाले प्रजातन्त्रस्य अतीव विकसितं स्वरूपं दृश्यते । प्रजातन्त्र-

विधानस्य विकासः प्रधानतः इंग्लैण्डदेशवासिभिः मध्ययुगे सम्पादितः । किन्तु संसारस्य प्रायशः सर्वेषु देशेषु पुरापि प्रजातन्त्रं बीजरूपेण ईषद्विकसितरूपेण वा प्रतिष्ठितम् आसीत् । पुरा जनाः क्वचित् क्वचित् प्रजातन्त्रविधिना स्वसमूहस्य समाजस्य वा शासनं कुर्वन्ति स्म । अधुनापि वनप्रदेशवासिनः ग्रामवासिनः शिल्पव्यवसायिनश्च प्रजातन्त्र-विधिना अंशतः स्वकीयं शासनं स्वतः कुर्वन्ति ।

प्रजातन्त्रे बहवः गुणाः सन्ति । तस्मिन् कोऽपि योग्यः जनः सर्वोच्चपदं प्राप्तुमर्हति । अतएव स्वस्मिन् योग्यता आधेया इति विचारः सर्वेषामभ्युदयाय वर्तते । अन्येषु शासन-तन्त्रेषु शासनसत्ताधिकारिणो भयकारणं भवन्ति । प्रजातन्त्रे तु तथा न भवति । शासनाधिकारी मया निर्वाचितः इति विचारेण तस्माद् भयं न भवति । ते निरर्थकं शासनात् न बिभ्यति । वयमेव स्वकीये देशे सुशासनस्य व्यवस्थापका इति हर्षः भवति । कुशासनं चेद् भवेत् वयमेव कारणमस्येति तस्य दूरीकरणं जनैः कर्तुं शक्यते ।

प्रजातन्त्रं बहुजनैः कृतं शासनं भवति । प्रजानां प्रतिनिधयः तासां सुखार्थं सम्यक् चेष्टन्ते । प्रजानामावश्यकताः साक्षात् जानन्तः ते यथोचितं साधयन्ति । जनप्रतिनिधयः सभासु सम्यग् विविच्य प्रजाकल्याणं निरूपयन्ति । यदा विरोधिदलसदस्याः समालोचनां कुर्वन्ति तदा तत्त्वतः सत्यमार्गस्यानुसन्धानं भवति ।

प्रजातन्त्रशासने केचिद् दोषाः अपि सन्ति । प्रथमं तावत् अत्यधिकं व्ययसाध्यं भवति प्रजातन्त्रशासनस्य निर्वहणम् । प्रतिनिधीनां निर्वाचने, तेषां वेतने, यात्रादि-व्ययप्रदाने च प्रभूतः धनव्ययो भवति । अचिरस्थायि भवति प्रजातन्त्रशासनसूत्रम् । अर्धशिक्षितदेशेषु तु प्रजातन्त्रं नाममात्रेण भवति । मिथ्याप्रचारेण भ्रान्ताः प्रजाः प्रायेण अयोग्यान् प्रतिनिधीन् चिन्वन्ति ।

भारतमेव एकः देशो यत्र विश्वस्य सर्वाधिकाः जनाः प्रजातन्त्रशासनसूत्रेण निबद्धाः सन्ति । अतः प्रजातन्त्रशासनस्य साफल्यमस्मिन् देशे विशिष्टं महत्त्वं भजते ।

शब्दार्थाः

कथ्यते	=	कहा जाता है
प्रजाभिः	=	प्रजा के द्वारा
प्रजानाम्	=	प्रजाओं का
प्रजार्थम्	=	प्रजा के लिए
प्रजातन्त्रम्	=	जनता के द्वारा निर्वाचित प्रतिनिधियों से बनी शासन व्यवस्था
अतीव	=	बहुत अधिक
दृश्यते	=	दिखाई देता है
प्रजातन्त्रविधानस्य	=	प्रजातान्त्रिक व्यवस्था का
सम्पादितः	=	किया गया
सर्वेषु देशेषु	=	सभी देशों में
पुरापि	=	प्राचीन काल में भी
ईषद्विकसितरूपेण	=	कुछ विकसित रूप में
प्रतिष्ठितम्	=	स्थापित
क्वचित् क्वचित्	=	कहीं-कहीं
स्वसमूहस्य	=	अपने समूह का
अधुनापि	=	आजकल भी
वनप्रदेशवासिनः	=	वनक्षेत्र में निवास करने वाले

शिल्पव्यवसायिन:= शिल्पजीवी

स्वकीयं शासनम् = अपना शासन

स्वत: = अपने आप, स्वयं

बहव: = अनेक

तस्मिन् = उसमें

कोऽपि = कोई भी

प्राप्तुमर्हति = पा सकता है

अतएव = इसीलिए

स्वस्मिन् = अपने में

आधेया = धारण करना चाहिए

सर्वेषामभ्युदयाय = सभी के उत्थान, विकास के लिए

अन्येषु शासनतन्त्रेषु = दूसरी शासनव्यवस्थाओं में

शासनसत्ताधिकारिण: = शासन-सत्ता (व्यवस्था) के अधिकारी

भयकारणम् = भय का कारण

भवन्ति = होते हैं

तु = तो

तथा = वैसा

मया निर्वाचित: = मेरे द्वारा चुना गया

इति	=	ऐसा, ऐसे
विचारेण	=	विचार, सोच से
तस्माद्	=	उससे
निरर्थकम्	=	बेकार, व्यर्थ
शासनात्	=	शासन से
न बिभ्यति	=	नहीं डरते हैं
वयमेव	=	हमलोग ही
स्वकीये देशे	=	अपने देश में
सुशासनस्य	=	अच्छे शासन का
हर्ष:	=	प्रसन्नता
कुशासनम्	=	बुरा, खराब शासन
दूरीकरणम्	=	हटाने का कार्य
जनै:	=	लोगों के द्वारा
कर्तु शक्यते	=	किया जा सकता है
बहुजनै:	=	अनेक लोगों के द्वारा
कृतम्	=	किया गया
प्रतिनिधय:	=	प्रतिनिधि, किसी के बदले में आनेवाले
तासाम्	=	उनके, उनकी

सुखार्थम्	=	सुख के लिए
सम्यक्	=	ठीक से, अच्छे ढंग से
चेष्टन्ते	=	प्रयास करते हैं
साक्षात्	=	प्रत्यक्ष
जानन्तः	=	जानते हुए
यथोचितम्	=	जहाँ तक हो सके
साधयन्ति	=	पूर्ण करते हैं
सभासु	=	सभाओं में
विविच्य	=	विचार करके
निरूपयन्ति	=	निर्धारित करते हैं
विरोधिदलसदस्याः	=	विपक्षी दल के सदस्य
तत्त्वतः	=	यथार्थ, वस्तुतः
व्ययसाध्यम्	=	बहुत धन से पूरा होनेवाला
निर्वहणम्	=	निर्वाह
तेषाम्	=	उनके
अचिरस्थायि	=	कम समय तक रहनेवाला
अर्धशिक्षितदेशेषु	=	अर्ध (कम) शिक्षित देशों में
मिथ्याप्रचारेण	=	झूठे प्रचार से

भ्रान्ताः	=	दिशाहीनता को प्राप्त
अयोग्यान्	=	अयोग्य लोगों (को)
प्रतिनिधीन्	=	प्रतिनिधियों को
चिन्वन्ति	=	चुनते हैं
यत्र	=	जहाँ
सर्वाधिकाः	=	सबसे अधिक
निबद्धाः	=	बँधे हुए
साफल्यम्	=	सफलता
भजते	=	धारण करता है

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः पदविच्छेदः वा –

ईषद्विकसितरूपेण	=	ईषत् + विकसितरूपेण (व्यञ्जनसन्धिः)
अधुनापि	=	अधुना+अपि (दीर्घसन्धिः)
शिल्पव्यवसायिनश्च	=	शिल्पव्यवसायिनः+ च (विसर्गसन्धिः)
कोऽपि	=	कः +अपि (विसर्गसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः)
सर्वोच्चपदम्	=	सर्व + उच्चपदम् (गुणसन्धिः)
प्राप्तुमर्हति	=	प्राप्तुम् + अर्हति
सर्वेषामभ्युदयाय	=	सर्वेषाम् + अभ्युदयाय
कारणमस्येति	=	कारणम् + अस्य + इति (संहिता, गुणसन्धिः)

प्रजानामावश्यकता = प्रजानाम् + आवश्यकता

यथोचितम् = यथा + उचितम् (गुणसन्धिः)

सत्यमार्गस्यानुसन्धानम् = सत्यमार्गस्य + अनुसन्धानम् (दीर्घसन्धिः)

साफल्यमस्मिन् = साफल्यम् + अस्मिन्

पकृति-प्रत्यय-विभागः

कथ्यते = √कथ + कर्मवाच्य, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

दृश्यते = √दृश् + कर्मवाच्य, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

सम्पादितः = सम् + √पद् + णिच् + क्त; पुं., एकवचनम्

आसीत् = √अस् , लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

कुर्वन्ति = √कृ , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

सन्ति = √अस् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

अर्हति = √अर्ह् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

आधेया = आ + √धा + यत्, स्त्री०, एकवचनम्

वर्तते = √वृत् , आत्मनेपदी, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

निर्वाचितः = निर् + √वच् +णिच् + क्त; पुं., एकवचनम्

भवति = √भू , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

बिभ्यति = √भी , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

शक्यते = √शक् + भाववाच्य, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

चेष्टन्ते = √चेष्ट् , आत्मनेपदी, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

साधयन्ति = √साध् , लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

विविच्य = वि + $\sqrt{\text{विच्}}$ + ल्यप्

निरूपयन्ति = नि + $\sqrt{\text{रूप्}}$ + णिच्, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

निर्वहणम् = निर् + $\sqrt{\text{वह्}}$ + ल्युट्

चिन्वन्ति = $\sqrt{\text{चिञ्}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्

भजते = $\sqrt{\text{भज्}}$, आत्मनेपदी, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. निम्नलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

प्रजातन्त्रम्, लोकतन्त्रम्, प्रजार्थम्, प्रजातन्त्रविधानस्य, इंग्लैण्डदेशवासिभिः, वनप्रदेशवासिनः, ग्रामवासिनः, स्वकीयम्, शासनसत्ताधिकारिणी, सर्वेषामभ्युदयाय ।

2. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत -

प्रजाभिः, प्रजानाम्, प्रजार्थम्, प्रायशः, अधुनापि, स्वतः, बहवः, अतएव, हर्षः, सुखार्थम्, साक्षात् ।

लिखितः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् लिखत -

(क) प्रजातन्त्रविधानस्य विकासः प्रधानतः कैः सम्पादितः ?

(ख) प्रजातन्त्रशासने के दोषाः सन्ति ?

(ग) प्रजातन्त्रे के गुणा: सन्ति ?

(घ) प्रजातन्त्रे कोऽपि योग्य: जन: किं प्राप्तुमर्हति ?

(ङ) आधुनिककाले प्रजातन्त्रस्य कीदृशं स्वरूपं दृश्यते ?

(च) प्रजातन्त्रं किं कथ्यते ?

(छ) केषां प्रतिनिधय: जनानां सुखार्थं सम्यक् चेष्टन्ते ?

2. **सन्धि-विच्छेदं कुरुत**

(क) अधुनापि = ... + ... ।

(ख) कोऽपि = ... + ... ।

(ग) पुरापि = ... + ... ।

(घ) यथोचितम् = ... + ... ।

(ङ) प्राप्तुमर्हति = ... + ... ।

(च) अत्यधिकम् = ... + ... ।

3. **कोष्ठात् चित्वा उचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत -**

[प्रजातन्त्रस्य, बहव:, बहुजनै:, कतिपये, अचिरस्थायि, लोकतन्त्रम्, प्रजातन्त्रम्]

(क) प्रजातन्त्रं .... जनतन्त्रं वापि कथ्यते ।

(ख) आधुनिककाले .... अतीव विकसितं स्वरूपं दृश्यते ।

(ग) प्रजातन्त्रे .... गुणा: सन्ति ।

(घ) भारतवर्षे .... अस्ति ।

(ङ) प्रजातन्त्रं .... कृतं शासनं भवति ।

(च) प्रजातन्त्रशासने .... दोषाः अपि सन्ति ।

(छ) .... प्रजातन्त्रे भवति शासनसूत्रम् ।

4. प्रजातन्त्र के विषय में हिन्दी में पाँच वाक्य लिखें ।

5. निम्नलिखितपदानाम् प्रकृति-प्रत्ययविभागं कुरुत -

कर्त्तुम्, प्राप्तुम्, सन्ति, दृश्यते, भजते ।

6. अधोलिखितानां पदानां साहाय्येन वाक्यनिर्माणं कुरुत -

बहवः, पुरा, प्रजातन्त्रम्, यदा, दोषाः

7. पाठानुसारेण एतेषु किं सत्यम् असत्यम् वा लिखत -

(क) प्रजातन्त्रं लोकतन्त्रं कथ्यते । (....................)

(ख) प्रजातन्त्रे बहवः गुणाः सन्ति । (....................)

(ग) प्रजातन्त्रशासने कोऽपि दोषः न अस्ति । (....................)

(घ) भारतवर्षे राजतन्त्रशासनम् अस्ति । (....................)

(ङ) प्रजातन्त्रं बहुजनैः कृतं शासनं न भवति । (....................)

योग्यता-विस्तार:

राज्य का शासन चलाने वाली पद्धतियों का विकास युगों से होता रहा है । प्राचीन काल में जब कबीले रहते थे तो उनके बीच सामंजस्य बनाने के लिए या झगड़ा-झंझट का समाधान करने के लिए मुखिया या दलपति होता था । वह अपने वर्ग का सबसे शक्तिशाली होता था जिसका प्रभाव दल के एक-एक व्यक्ति पर था । दल में दलपति का चुनाव आपसी सहमति से होता था । क्रमशः पूरे गाँव का मुखिया 'ग्रामणी' होने लगा और व्यापक जनसमुदाय होने पर राजा की कल्पना हुई । कुछ क्षेत्रों में, भारत में भी विभिन्न गणों के अध्यक्षों का चुनाव होने पर तथाकथित गणतन्त्र शासन की व्यवस्था प्रचलित हुई । भारतीय इतिहास में वैशाली गणतन्त्र प्रमुख था जो एक प्रकार से प्राचीनतम जनतन्त्र शासन का रूप था ।

जनतन्त्र की आधुनिक पद्धति पाश्चात्य जगत् से ली गयी क्योंकि इसकी भारतीय परम्परा लुप्त हो चुकी थी, रही भी थी तो ग्राम तक ही सीमित थी । राजतन्त्र का समर्थन कौटिल्य ने अर्थशास्त्र में किया है जहाँ राज्य के सात अंगों का उल्लेख है - स्वामी (राजा), अमात्य (मन्त्री या मन्त्रिपरिषद्), जनपद (भूमि या क्षेत्र), कोश (खजाना), दण्ड (सेना), दुर्ग (राजधानी) तथा मित्र (सहायक राज्य) । इन सातों में राजा केन्द्रस्वरूप था । उसी के चतुर्दिक् सभी अंग व्यवस्थापित थे । प्रायः राजा वंशानुगत होता था जिसके कारण कोई दुर्बल राजा निकल जाता था तो उसे मार कर सेनापति या मन्त्री राजा बन जाता था । दूसरा राजवंश चलने लगता था । कुछ राजा प्रजापीड़क एवं स्वेच्छाचारी होते थे जिन्हें हटाना बहुत कठिन था । कश्मीर की रानी दिद्दा ऐसी ही स्वेच्छाचारी शासक थी जिसने स्वार्थवश अपने पति और पुत्र को भी मार दिया था ।

राजतन्त्र शासन पद्धति अब कहीं-कहीं नाममात्र को रह गयी है । इसका स्थान जनतन्त्र या प्रजातन्त्र ने ले लिया है । प्रजातन्त्र वह शासन है जिसमें जनता अपने ऊपर शासन के लिए अपने प्रतिनिधियों का चुनाव करती है । प्रतिनिधियों की संख्या राज्य के आकार-प्रकार पर आश्रित होती है । कुछ राज्य संघात्मक होते हैं अर्थात् विभिन्न राज्यों का संघ बना कर एक केन्द्रीय शासन-व्यवस्था करते हैं । राज्य की शक्तियाँ केन्द्र और राज्यों में विभक्त रहती हैं ।

कहीं-कहीं जनतन्त्र के साथ गणतन्त्र की व्यवस्था भी होती है । गणतन्त्र में राज्य का मुखिया भी चुना जाता है । जैसे भारत में राष्ट्रपति देश का मुखिया होता है । उसका भी चुनाव होता है । जनतन्त्र की व्यवस्था संसद तथा विधानसभाओं के चुनाव में देखी जा सकती है । संसद का नेता प्रधानमन्त्री बनता है जो मन्त्रिपरिषद् का गठन करता है । इसी प्रकार विधानसभा का नेता मुख्यमन्त्री होता है जो प्रान्तीय मन्त्रिपरिषद् बनाता है । भारतवर्ष का संविधान इसे लोकतन्त्रात्मक गणतन्त्र (Democratic Republic) कहता है जहाँ संसद या विधानसभा का चुनाव होने से लोकतन्त्र (प्रजातन्त्र, जनतन्त्र) की पद्धति है और राष्ट्रपति के बदले जाने की व्यवस्था से गणतन्त्र भी है ।

* * *